

Historia medycyny – Egipt

Medicine in Ancient – Egypt

Jerzy Supady

*Uniwersytet Medyczny w Łodzi
Medical University in Lodz, Poland*

Article history:

Otrzymano/Received: 12.11.2019

Przyjęto do druku/Accepted: 05.12.2019

Opublikowano/Publication date:

Grudzień 2019/December 2019

Streszczenie

Historia starożytnego Egiptu obejmuje trzy tysiąclecia przed narodzeniem Chrystusa. Informacje na temat medycyny w tym kraju, znajdujące się przede wszystkim w papirusach, świadczą o występowaniu chorób znanych współcześnie oraz o terapii magiczno-racjonalnej stosowanej przez egipskich lekarzy – kapłanów.

Słowa kluczowe: Egipt starożytny, medycyna staroegipska, papirusy, mumie, mitologia staroegipska

Dzieje państwa faraonów

Nazwa terenów nad Nilem wywodzi się z języka staroegipskiego i oznacza „czarną ziemię”, czyli muł. Rzeka była główną arterią komunikacyjną, a przez swoje wylewy określała charakter kraju, dzieląc go na Egipt Dolny, czyli deltę oraz Egipt Górny od pierwszej katarakty aż do nasady delty. Około 3000 r. p.n.Ch. powstało w Egipcie pismo i kalendarz. Założyciel I dynastii królewskiej, Menes, pochodzący z Tynis, zjednoczył kraj, tworząc silne Państwo Staroegipskie, które przetrwało ok. 800 lat (2850–2050). W Egipcie starożytnym król – faraon sprawował władzę despoticzną, formę rządów, która upowszechniła się w świecie antycznym. W okresie Starożytności ludność Egiptu wierzyła niezachwianie w boskość swojego monarchy, co pozwoliło na mobilizację sił całego społeczeństwa na rzecz budowy gigantycznych piramid, czyli grobowców faraonów. Dopiero w okresie IV dynastii faraon utracił pozycję boga, stając się tylko jego synem.

Lata 2250–2050 obejmują tzw. okres przejściowy, kiedy władza królewska ulegała znacznemu osłabieniu, a państwo pogrążyło się w chaosie. Władcy X i XI dynastii zjednoczyli ponownie kraj, dając początek tzw. Średniemu Państwu (2050–1778 p.n.Ch.), którego stolicę przeniesiono z Memfis do Teb. Faraonowie kolejnych dynastii rozwinęli gospodarkę kraju, głównie rolnictwo i handel, oraz podbili Nubię aż do trzeciej katarakty. Po krótkim okresie rozkwitu nastąpił upadek Średniego Państwa i tzw. drugi okres przejściowy, który przypadł na rządy słabych władców XIII i XIV dynastii (1785–1680 p.n.Ch.). Ze słabości państwa nad Nilem skorzystali Hyksosi i w końcu XVIII w. p.n.Ch. podbili Egipt. Przez ponad 100 lat władęły tym

krajem dwie ich dynastie – XV i XVI. Hyksosi zawdzięczali swoje zwycięstwo lepszemu, wykonanemu z brązu uzbrojeniu, które sobie Egipcjanie szybko przyswoili i zastosowali w walce o utraconą niepodległość (XVII dynastia).

Po wyparciu Hyksosów podjęto udane próby wzmocnienia państwa odzyskując Nubię oraz prowadząc politykę ekspansji na wschodzie. Królowie XVIII dynastii (1562–1308) podbili Palestynę, Fenicję i Syrię aż do granic Mezopotamii. Odnieśli również decydujące zwycięstwo nad państwem Mitanni. W okresie tzw. Nowego Państwa wzrosła gospodarcza i polityczna rola egipskich kapłanów, głównie tebańskiego boga Amona. Reforma religijna faraona Amenofisa IV Echnatona, który kultowi Amona przeciwstawił piękno i atrakcyjność Atona, spowodowała ostrą reakcję kapłanów, uwieńczoną przywróceniem dawnej wiary. W czasie rządów dynastii XIX i XX (1308–1100) doszło do walk z Hetytami o Syrię, których kulminacją była nierozstrzygnięta bitwa pod Kadesz (1286 r. p.n.Ch.). W 1270 r. p.n.Ch. Ramzes II zawarł z Hetytami pokój, zatrzymując pod swym panowaniem Palestynę i Fenicję. Na przełomie XI i XII w. p.n.Ch. Egipt zwycięsko walczył z tzw. ludami morskimi. Na kolejne osłabienie pozycji państwa wpłynęło pojawienie się broni żelaznej, której kraj faraonów jeszcze nie posiadał. Na początku XI w. p.n.Ch. doszło w Egipcie do wojny domowej. W 1080 r. za rządów XXI dynastii kraj rozpadł się na dwie części i w X w. p.n.Ch. znalazł się pod panowaniem władców libijskich, którzy zarządzili Egiptem przez ponad dwa stulecia w strukturach XXII i XXIII dynastii królewskiej. W połowie VIII w. p.n.Ch. kraj opanowali Nubijczycy, zwani inaczej Etiopami (dynastie XXIV i XXV). W 671 r. Egipt na kilka dziesięcioleci opanowali Asyryjczycy, wypędzając stamtąd Etiopów. Faraonowi Psametychowi (663–

609) z XXVI dynastii pochodzącej z Sais powiodło się oswo-bodzenie i zjednoczenie kraju. Kolejni władcy dynastii saickiej dążyli do podniesienia pozycji kraju, a król Nechon (609–599) próbował odzyskać Syrię. W 525 r. p.n.Ch. Egipt został zaatakowany i zdobyty przez Persów, którzy władali nad Nilem aż do inwazji na Azję Mniejszą Aleksandra Macedońskiego. W 332 r. Grecy wkroczyli do Egiptu jako wyzwolicieli, a ich wódz i król Aleksander założył nad zachodnim ramieniem Nilu miasto, które nazwał swoim imieniem. Po śmierci króla władzę w Egipcie przejął jeden z jego dowódców – Ptolemeusz, dając początek rządowi ostatnich faraonów (330–30 p.n.Ch.). Dawną świetność państwa usiłowała bezskutecznie odrodzić Kleopatra. Po jej tragicznej śmierci Egipt stał się jedną z rzymskich prowincji – (30 r. p.n.Ch.). Był to kres dziejów starożytnego państwa [1].

Medycyna starożytnego Egiptu

Aby zrozumieć medycynę staroegipską należy poznać panteon egipskich bogów powiązanych w różnych aspektach z elementami zdrowia i choroby. Chociaż najwyżej w hierarchii wiary usytuowany był bóg słońca Ra, to w modłach o zdrowie najczęściej odwoływano się do łaski Horusa, syna bogini Izydy, której przypisywano wynalezienie leków. Jej brat Ozyrys padł ofiarą bratobójczej śmierci z rąk Seta, ale Izyda przywróciła Ozyrysa do życia i miała z nim syna Horusa. Zły Set oślepił Horusa, ale Thot, lekarz bogów i znawca wszelakiej wiedzy, uzdrowił niewidomego i przywrócił mu wzrok. Sztuką leczenia zajmowała się także boginka Hathor, otaczająca opieką kobiety rodzące. Do bogów niższej rangi należał Bes, dziwny karzeł z wywieszonym językiem, który wraz z boginką Toeris czuwał nad zdrowiem ciężarnych. Boginka Keket stała na straży płodności, zaś bożek o głowie barana – Chnum wyposażał w duszę dzieci przychodzące na świat. Za faraonów z dynastii ptolemejskiej upowszechnił się w Egipcie kult boga-lekarza Serapisa, który uchodził za analogę greckiego Asklepiosa.

Thota, przedstawianego z głową ibisa lub pawiana, z uwagi na przywrócenie wzroku Horusowi uważano w Egipcie za patrona lekarzy zajmujących się terapią chorób oczu.

Zaszczytu obwołania bogiem po śmierci dostąpił Imhotep, architekt faraona z III dynastii, Dżosera (2660–2590), twórca piramidy schodkowej w Sakkara, który pełnił także inne funkcje i godności państwowe: pierwszego kapłana, kierownika rytuałów, pisarza, astrologa, wróżbitę, uczonego i ministra. W czasach XXVI dynastii, a szczególnie za rządów Ptolemeusza, został uznany za boga medycyny, do którego zwracano się w modlitwach z prośbą o przywrócenie zdrowia [2]. W przekonaniu Egipcjan nieokleśniona złośliwość bogów narażała ludzi na choroby i cierpienia. Niektóre bóstwa potrafili udobruchać tylko kapłani, np. budzącą strach Sekhmet, którą wyobrażano sobie z głową lwa.

Z religią ściśle wiązała się magia, którą w formie różnych praktyk stosowano do leczenia chorych. We wczesnym okresie

historii Starożytnego Egiptu leczenie w oparciu o magię i dłu-goletnie doświadczenie traktowano równorzędnie. Z biegiem czasu idea terapii magicznej zaczęła przenikać wszystkie sposoby udzielania pomocy chorym. Nadal praktykowano racjonalne metody leczenia, ale coraz rzadziej rezygnowano z wróżbiarskich form i rytuałów. W końcu materialną stroną leków zastąpiono zaklęciami i zamawianiami, które stały się terapeutykami same w sobie. Egipcjanie zwrócili się głównie w kierunku magii, której przewodnią regułą było przekonanie, że „podobne wymaga podobnego”. W myśl powyższej zasady, kobieta chora na zaawansowanego raka szyjki macicy, której wydzielina z pochwy miała zapach palonego mięsa, winna być leczona dymem powstającym podczas palenia mięsa.

Istniało wiele magicznych zwyczajów. W pierwszym rzędzie posługiwano się licznymi formułami zaklęć i zamawiań, którymi chciano zmusić chorobę oraz jej symptomy do opuszczenia ciała pacjenta. Niektóre formuły wygłaszał sam chory lub członkowie jego rodziny, inne lekarz. Istotnym warunkiem terapii był czas dokonywania czynności magicznych, np. poranek lub schyłek dnia, kiedy wschodziło lub zachodziło słońce. Formuły recytowano najczęściej wielokrotnie, przeważnie siedem razy, bowiem za przykładem ludów Mezopotamii upatrywano w tej liczbie właściwości zdrowotnych. Niekiedy wymawianiu zaklęć towarzyszyło przygotowanie materialnego środka leczniczego.

Cechy magiczne przypisywano też amuletom, które przybierały różne kształty: krzyżyki, statuetki, wisiorki, sznury z węzłami wykonanymi z kwiatów lub kości myszy, noszone w napadach bólów głowy. Jednak najbardziej osobliwy środek leczniczy stanowiły posągi bogów: Horusa albo Bes, pokryte napisami hieroglificznymi. Inskrypcje uważane za święte polewano wodą, wierząc że mokra figura przyswaja sobie nadprzyrodzoną moc wyrytych na niej tekstów, stając się przydatną do leczenia ukąszeń skorpionów, węży i krokodyli. Inny środek magiczny sporządzano z wody, oleju, mleka i piwa. Mieszanina nabierała rzekomo cudownej siły od magicznych słów zapisanych na papirusie, które jak gdyby „rozpuszczały się” w przygotowanej miksturze [3].

Zapis na jednym z papirusów informuje o wykorzystaniu w celach leczniczych ekskrementów osłów, hipopotamów, krokodyli, pelikanów, jaszczurek i innych zwierząt, z którymi wiązano własności magiczne mające wpływ na funkcjonowanie ludzkiego ciała. Do leczenia wykorzystywano także muł pochodzący z Nilu i bagien oraz specjalną ziemię zwaną „btj”. Egipcjanie lekarze od chorób oczu miesali sproszkowany kał z miodem i otrzymaną w ten sposób maść stosowali w przypadku jaglicy lub zapalenia spojówek. Mułu i ziemi używano do opatrywania ran. Przypuszcza się, że ziemia „btj” była szczególnie korzystną pożywką dla rozwoju grzyba o właściwościach bakteriobójczych.

Źródłami wiedzy o medycynie starożytnego Egiptu są papirusy, mumie, inskrypcje i reliefy na ścianach różnych budowli, malowidła grobowe, relacje Greków, którzy odwiedzili Egipt,

np. Herodota, Diodora z Sycylii i Strabona, zapiski w Starym Testamencie oraz wykopaliska archeologiczne [4–6]. Zachowana do naszych czasów inskrypcja z okresu V dynastii (2470–2320) wspomina papirusy z opisem fachowej wiedzy medycznej, które były do dyspozycji egipskich lekarzy. Najcenniejszym papirusem medycznym, pochodzącym zapewne ze zrabowanego grobowca, jest papirus nabyty w 1873 r. przez Georga Ebersa dla muzeum w Lipsku. Jego powstanie datuje się na początek XVII dynastii (1650–1552). Długość papirusu wynosi 20,23 m. Tekst podzielony został na 108 odcinków z receptami i krótkimi zapisami. Dużą część zawartych na papirusie informacji stanowi kopia dzieł z czasów Starego Państwa (1660–2160) i III, IV, V, VI dynastii. Niektóre fragmenty tekstu są tytułami wewnętrznych rozdziałów, np. *Podstawa lekarskiej tajemnicy: wiedza o bicciu i pracy serca i wiedza o samym sercu* (tytuł traktatu o anatomii i fizjologii serca). Inny przykład: *Wskazówki opieki nad kimś, kto cierpi na ból żołądka* albo *Podstawowe lekarstwa, które powinno przygotowywać się dla kobiet*.

Papirus, który w 1862 r. stał się cenną zdobyczą młodego egiptologa, Edwina Smitha i został nazwany jego imieniem, jest antycznym prekursorem traktatu traumatologicznego. Jego długość wynosi 4,68 m. Papirus, zapewne kopia wcześniejszego tekstu, który był znacznie starszy od papirusu Ebersa, datuje się na czasy XVII dynastii. Dzieło poświęcone zostało przede wszystkim leczeniu ran. Każdy z 48 rozdziałów, zapisany czerwonym atramentem, prezentuje różnorodne rany tkanek miękkich oraz złamania i zwichnięcia kości czaszki, ramion i kręgow szyjnych. Pomijając formuły zaklęć przeciwko dżumie, w większości treści nie ma magii, a jedynie fakty oparte na „klinicznych” obserwacjach. Nie występują żadne dywagacje nad tajemniczymi chorobami oraz cudownymi zaklęciami jako środkami i metodami leczniczymi. Wymienione są naturalne urazy i naturalne sposoby leczenia, np. wskazówki opatrywania ran: *Jak ranę zaszyjesz, powinienes pierwszego dnia przykładać na nią świeże mięso. Rany nie obwiązywać opatrunkiem. Pacjent ma pozostać w jednym miejscu, dopóki rana się nie zagoi. Musisz jego codziennie tuszczem, miodem oraz szarpkami leczyć*. Konstrukcja każdego rozdziału wyglądała podobnie, zawierając opis urazu, rady odnoszące się do badania chorego, m.in. dotyczące anamnezy oraz kolejnego postępowania diagnostycznego, a więc oglądania skóry, oceny wyglądu oczu, badania ruchomości stawów, wydzielin z nosa, oraz rozpoznania choroby, które determinowały jedną z trzech prognoz wygłaszanych przez lekarza: choroba, którą potrafił wyleczyć, choroba, z którą musiał się zmierzyć oraz choroba, wobec której był bezsilny.

Inne papirusy medyczne posiadają mniejsze znaczenie poznawcze. Znajdujący się na Uniwersytecie Kalifornijskim papirus Hearsta jest zbiorem 260 recept, z których 100 znalazło się również w papirusie Ebersa. Dotyczą one leczenia chorób serca, pęcherza moczowego, ropni zębowych, chorób pasożytniczych oraz ugryzień krokodyla i innych dzikich zwierząt. Papirus Brugscha, czyli wielki papirus berliński, pochodzi z czasów

XIX dynastii (1306–1186) i jest zapewne kopią zapisu z okresu Średniego Państwa (2040–1650). Dowodzi tego jedna z recept podpisana przez pisarza i literata Netjerhotepa, którego imię pojawia się za XI i XII dynastii. Papirus zawiera przepisy metod i środków stosowanych przeciwko pasożytom jelitowym, dawne recepty na choroby kobiecych piersi, recepty przeciwko objawom krwimoczności, kaszlowi i bólowi kończyn dolnych. Podaje także wskazówki odnośnie zapobiegania ciąży. Mały papirus berliński z I w. p.n.Ch. stanowi zbiór zaklęć i zamawiań dla ochrony zdrowia matek i dzieci. W papirusie londyńskim, powstałym ok 1350 r. p.n.Ch., który znajduje się w Muzeum Brytyjskim, zawarto magiczne formy zachowań, mające na celu zwalczać choroby kobiet, choroby oczu oraz oparzenia. Papirus zawiera także recepty stosowane w schorzeniach skóry i naczyń. Papirus z Kahun znaleziony przez angielskiego egiptologa, pochodzący z ok 2000 r. p.n.Ch., stanowi kopię znacznie starszego tekstu. Część treści papirusu poświęcono zagadnieniom weterynaryjnym, tekst pozostały jest rozprawą ginekologiczną. Papirus Chester Beatty to traktat o chorobach odbytu. Jego powstanie ocenia się na 1250 r. p.n.Ch. Zawiera zbiór recept na choroby wewnętrzne, szczególnie odbytu i jelit. Papirus Carlsberg z ok. 1200 r. p.n.Ch. jest kopią tekstu z czasów XII dynastii (1991–1786) i gromadzi zbiór recept okulistycznych i ginekologicznych oraz przepisy i prognozy dotyczące przebiegu porodu. Przechowywane w Londynie papirusy Ramesseum III, IV, V, powstałe w okresie rządów XII dynastii (ok. 1900 r. p.n.Ch.), poświęcone zostały chorobom dzieci, chorobom kobiecym, schorzeniom węzłów chłonnych, ścięgien, mięśni, nerwów i powięzi [7–9].

Napisy, reliefy, malowidła znajdujące się na ścianach budowli mówią o sytuacji zdrowotnej Egipcjan. Znane są wizerunki osób ze zniekształcającą sylwetką lipodystrofią (królowa Puntu), ludzi niewidomych (relief przedstawiający harfiarza), czy ofiary przebytego porażenia dziecięcego. Jednakże dopiero badanie z mumifikowanych przed wiekami zwłok pozwoliło odsłonić zmiany chorobowe ludzi tamtych czasów: ospę, kamice nerkową i pęcherzyka żółciowego, zapalenie płuc, bilharziosę, uszkodzenie stawów i kości, choroby jamy ustnej i zębów.

Pomimo mumifikacji zwłok Egipcjanie posiadali tylko minimalną wiedzę anatomiczną. W procesie balsamowania brali udział wyłącznie prości rzemieślnicy, którzy do konstrukcji ciała ludzkiego podchodzili z zupełną obojętnością. W języku staroegipskim istniało wiele pojęć odnoszących się do poszczególnych narządów i innych elementów anatomicznych. Na przykład serce znajdujące się w swoim naturalnym miejscu nazywano *haty*, a w tekstach literackich i religijnych określano mianem *ib*. Egipcjanie jako pierwsi opisali związek pomiędzy biciem serca a uderzeniami tętna. Papirus Ebersa mówił o naczyniach krwionośnych oraz o sercu jako siedzibie duszy. Autor jednego z papirusów medycznych radził lekarzowi, kapłanowi, bogini Sekhmet, aby położył swoje dłonie na głowie pacjenta, potem na okolicę, gdzie jest serce oraz na ramiona i nogi. Jeżeli serce prawidłowo pracuje, to w naczyniach krwionośnych wyczuwa

się przenoszone cząstki ciała. Ten opis narządu jako pompy wynikał jedynie z dywagacji spekulatywnych, a nie z wiedzy opartej na anatomii i fizjologii. Wiązał się również z przekonaniem, że poprzez serce i naczynia przechodzi powietrze oddechowe, ślina, śluz wypływający z nosa, sperma. Naczynia miały transportować te substancje, ponieważ w pojęciu Egipcjan nie istniała różnica pomiędzy układem krwionośnym a kanałami wydalniczymi. W papirusie Ebersa znalazł się pierwszy traktat o sercu, organie centralnie ułożonym, który, według opisu, z powodu swojej pracy przesunął się nieco na lewą stronę. To zjawisko określano „tańcem serca”. Poza tym papirus wspominał o 46 naczyniach. Naczynia – kanały były dwóch rodzajów: jedne z serca transportowały krew, powietrze i wodę, inne przenosiły ślinę, spermę, mocz i ekskrementy. W tym dychotomicznym podziale arterii – kanałów upatrywano rękojmię bezpieczeństwa dla zdrowia człowieka. Egipcjanie byli przekonani, że nadmierna ilość fekalii w naczyniach prowadzi do choroby poprzez rozprzestrzenianie się nieczystości we wszystkich narządach i częściach ciała. Inna geneza chorób opierała się na inwazji wyimaginowanych robaków, które nie miały nic wspólnego z pasożytami przewodu pokarmowego. Za przykład posłużyć może zapis będący relacją lekarza, znajdujący się na jednym z papirusów: *Pisarz jest obok mnie. Każdy mięsień jego ciała jest napięty, choroba ushetat rozwija się w jego oczach, robak wychodzi z jego ust. Ja nie mogę pozostawić go na lasce losu.* W opisach Egipcjan dopatrzyć się można chorób naczyń krwionośnych w postaci tętniaków i żylaków. Również badając mumie stwierdzono węzłowe zgrubienia naczyń oraz zmiany arteriosklerotyczne.

Już w starożytności zaobserwowano zaburzenia rytmu serca o charakterze skurczów dodatkowych, arytmii oraz uczucia bicia serca. Papirusy przekazały zadziwiający opis objawów sercowego zawału: *Jeżeli badasz chorego, który z powodu żołądka cierpi, a ponadto ma bóle ramienia oraz w klatce piersiowej i wrażliwość żołądka z jednej strony, to chodzi o chorobę Uadj. Powinieneś pacjentowi powiedzieć: ktoś przez twoje usta wniknął w twoje ciało. Grozi tobie śmierć.*

Zarówno w papirusie Ebersa, jak i Smitha opisano przepływ powietrza przez drogi oddechowe. Kaszel w opinii Egipcjan dotyczył choroby płuc, na zwalczanie której papirus Ebersa przygotował 21 recept. Połowa z nich bazowała na miodzie, jako podstawowym środku leczniczym. Lekarstwa miały charakter płynny, ale polecano również inhalacje z mieszaniny miry, żywicy i daktyli. Katar leczono przepłukiwaniami nosa winem palmowym albo aplikowaniem do przewodów nosowych rozgniecionych daktyli i różnych ziół. Przeciwno katarowi wygłaszano formuły magiczne.

W papirusie Ebersa zachował się opis czterech chorób żołądka, ale z uwagi na ich niedokładną i zdawkową prezentację są współcześnie trudne do identyfikacji. Również skromnie potraktowane zostały schorzenia jelitowe, na terapię których przewidziano jedynie 12 recept, w większości zwalczających zaparcia. Problem obstrukcji występuje także w papirusie Chester Beatty,

mówiącym o świadcze odbytu i hemoroidach leczonych czopkami z mieszaniny soku z winogron, fig oraz świeżego chleba. Częstymi chorobami przewodu pokarmowego były biegunki.

W starożytnym Egipcie znano pasożyty jelitowe, np. glistę ludzką i tęgoryjca dwunastnicy. W przypadku tasiemczyca lekarze podawali pacjentom jagody jałowca. Inne pasożyty zwalczano przy pomocy kory i korzeni granatu. Na owsiki zalecano aplikację specjalnej maści do odbytu. Najczęstszą chorobą pasożytniczą była w Egipcie bilharziosa, która objawiała się krwiomoczem. Jej występowanie tłumaczono złośliwością boga lub duszy osoby zmarłej.

Papirus Ebersa zawierał recepty na choroby wątroby i pęcherzyka żółciowego. W tymże źródle uwzględnione zostały również dolegliwości ze strony układu moczowego, m.in. anuria, za czym przemawia zdanie: *Zastosuj lek w celu usunięcia zatrzymania moczu i towarzyszącemu temu bólu w dole brzucha.* Wspomniano także o nietrzymaniu moczu i zapaleniu pęcherza, podając recepty na te dolegliwości [10]. W dolinie Nilu grasowały choroby zakaźne. O epidemii ospy prawdziwej i trądu informuje Biblia. Ślady tych chorób stwierdzono również na mumiach. Najtrafniejszy opis tężca znalazł się w papirusie Smitha. Choroba była następstwem urazu i otwartego złamania kości czaszki. Z upływem czasu stan pacjenta bardzo się pogorszył. Wystąpiła gorączka z napadami intensywnego pocenia się i drgawek. W końcu doszło do szczękoscisku i napięcia mięśni twarzy i szyi. W papirusie znalazła się dramatyczna prognoza: „choroba, w której nic nie możemy zdziałać”. Nad Nilem występowało też porażenie dziecięce. Świadczy o tym stela pochodząca z czasów XVIII dynastii, na której relief przedstawienia odźwiernego ze świątyni Izydy, którego prawa noga jest całkowicie atroficzna.

Utrapieniem Egipcjan była jaglica, zwana w ich języku *nehat*. W papirusie Ebersa 100 recept poświęcono chorobom oczu, których występowanie przypisywano wpływom macicy; jej wydzielina miała rzekomo przenikać do oczu, a na skórze powodować tęczowe zmiany. W przypadku zaćmy i jaskry, którą tłumaczono „wejściem wody do oka”, nie wykonywano żadnych zabiegów. Papirus Ebersa poświęcił jaskrze niewiele uwagi. Leczenie ślepoty nocnej spowodowanej niedoborem witaminy A polegało na smarowaniu źrenicy oczu tłuszczem wołu lub osła. Osobom ociemniałym starano się przywrócić wzrok („spojrzenie otworzyć”) poprzez magię i czary, m.in. przeniesienie kalectwa na oczy świni.

Egipcjanie, przede wszystkim górne warstwy społeczeństwa, przywiązywali dużą wagę do estetyki wyglądu. Niezależnie od działalności lekarzy leczących różne zmiany skórne i towarzyszący im świąd, rozwinęła się kosmetyka, której głównym zadaniem stało się maskowanie zmian starczych. Zwracano również uwagę na umięśnienie ciała, o czym wspomina papirus Ramesseum V, zalecając muskulaturę budować i napinać, aby uczynić ją sprężystą. Udzielone rady starano się wspomagać medykamentami przyrządzanymi z różnych części otyłych

z natury zwierząt, np. hipopotama czy krokodyla.

W papirusie Ebersa figuruje 60 recept odnoszących się do terapii reumatyzmu, np. *Co czynić musimy jeżeli kolano jest chore? – Owoce (chacha) potłuc i zmieszać z wodą (mesta). Kolano z tym środkiem obandażować, aż stanie się zdrowe.* „Skręcenie kręgow” opisane w papirusie Smitha dotyczy kręczy szyi i gośca stawowo-mięśniowego. Zaskakuje stosunkowo mało informacji na temat choroby kości i stawów, chociaż w oparciu o badania ikonograficzne oraz zmumifikowane zwłoki wiadomo, że skolioza kręgosłupa, zapalenie stawów kolanowych i biodrowych oraz choroba Potta występowały w Egipcie bardzo często [11].

Wiele uwag w papirusach poświęcono chorobom nerwowym i psychicznym. W ich leczeniu odwoływano się do magii, np. przy migrenie przykładano ryby do najbardziej bolącej części głowy. Cephalgię leczono także olejkami terpentynowym. Na występującą chorobę Parkinsona papirus Ebersa proponował środek zwalczający drżenie rąk. Inną częstą dolegliwością była padaczka. Ludzie na nią cierpiący mieli zakazany wstęp do niektórych egipskich świątyń. Na uwagę zasługuje opis mózgu w papirusie Smitha. Jego autor znał z pewnością budowę rdzenia kręgowego i objawy uszkodzenia centralnego układu nerwowego. Znamienne było badanie mające na celu potwierdzenie zapalenia nerwu kulszowego. Stosowane wówczas uniesienie i opuszczanie wyprostowanych nóg chorego ma także zastosowanie w neurologii współczesnej.

Papirus Berliński i papirus Ebersa zawierają opisy objawów zapalenia ucha środkowego: kłujący ból, wyciek ropy z ucha. Chorobę leczono maściami oraz uzdrawiającymi kulkami wprowadzanymi do przewodu słuchowego zewnętrznego. Stosowano także magiczne okadzania. W papirusie Ebersa zachował się zapis na temat choroby języka: *Zastosuj lek, aby choroba języka zniknęła.* Żadnych szczegółów zmian patologicznych towarzyszących tej chorobie papirus nie podaje.

Ludność starożytnego Egiptu cierpiała na liczne choroby zębów. Badania mumii wskazują, że od tych dolegliwości nie byli wolni nawet faraonowie. Za główną przyczynę chorób zębów uważa się gruboziarniste pożywienie zanieczyszczone krzemionką; podczas mielenia zboża szorstkim kamieniem jego drobne cząstki dostawały się do mąki. Bliskość pustyni sprawiała, że pokarm często zawierał piasek. Z tego powodu szybko dochodziło do ścierania się żujących powierzchni zębów, co z kolei powodowało dewitalizację miazgi i tworzenie się torbieli i ropni okołozębowych. W przypadku bólów uciekano się do ekstrakcji zęba, a ewakuacji ropni okołozębowych dokonywano wierząc otwór w zewnętrznej powierzchni kości szczękowej lub zuchwy. Próchnica odgrywała w życiu Egipcjan nieznaczną rolę. Pierwszym wielkim egipskim lekarzem zębów był Hesi-Ra, żyjący w czasach faraona Dżosera [12, 13].

Problematyka chorób kobiecych znalazła swoje odzwierciedlenie w różnych papirusach medycznych. W papirusie Kahoun świadczy o tym następujący passus: *Zastosuj lek, który dla ko-*

biet powinien być przygotowany. W papirusie Ebersa zamieszczono recepty na zaburzenia miesiączkowania, choroby pochwy i warg sromowych oraz przypadki wypadnięcia macicy. Dużo informacji odnosiło się do dopochwowego wprowadzania leków, co prawdopodobnie czyniono za pomocą rogów zwierzęcych. W papirusie Carlsberga opisana została metoda badania płodności kobiet. W tym celu wkładano do pochwy czosnek. Jeżeli jego zapach po pewnym czasie pojawiał się w jamie ustnej, to podana ocenie kobieta była w stanie zostać matką. Tenże papirus przekazał sposób postępowania, sprowadzającego się do okadzania kobiecych narządów płciowych dymem z palonego kału hipopotama. *Jeżeli z jej tylnej części ciała pojawi się wiatr, to będzie mogła mieć dzieci* – napisał autor papirusu. W staroegipskich zapisach znalazły się również sposoby na zapobieganie ciąży. Papirus Ebersa radził kobietom zdecydowanym na kilkuletnią bezdzietność nasączenie tamponu w sporządzonej z kwiatów akacji, ogórków i daktyli mieszaninie i umieszczenie tamponu w pochwie [14, 15]. Podano także sposób na ustalenie płci płodu. W takim przypadku zainteresowana badaniem kobieta ciężarna winna zwilżyć swoim moczem woreczek z jęczmieniem i woreczek z pszenicą. Wystąpienie kiełkowania ziaren jęczmienia miało dowodzić płci męskiej płodu, kiełkowanie ziaren pszenicy wróżyło urodzenie dziewczynki. Papirus Kahaun pouczał kobiety przed porodem: *Jeżeli naczynia w twoich piersiach obrzękną i poród przebiegnie bez trudności, ale jesteś pomimo tego wyčerpana, to z porodem związane były komplikacje* [16].

Egipskie kobiety w czasie porodu przybierały pozycję kucaną nad matą, którą kładziono na kamiennej lub ceglanej podłodze. Rola położnych czy babek sprowadzała się do odebrania dziecka. Kobiety faraonów, jak wskazują płaskorzeźby, rodziły w specjalnych salach porodowych wyłożonych drewnem lub marmurem. Trafiały się także porody skomplikowane, toteż w papirusie Ebersa zgromadzono 20 recept poświęconych ułatwieniu porodu. Urodzone dzieci karmiono piersią, nawet przez okres 3 lat. Niedostatek lub całkowity zanik pokarmu powodował różne irracjonalne zachowania, np. pocieranie pleców kobiety karmiącej ośmiu ryb (suma). W przypadku braku oczekiwanej reakcji ze strony gruczołów sutkowych, uciekano się do pomocy mamki. Wiele fragmentów papirusu Ebersa wspomina o „chorej piersi”. W dużym papirusie Berlińskim jest mowa o leczeniu ropnia piersi. Wiele fragmentów przekazów pisanych mówi o chorobach dzieci, np. przypadkach nietrzymania moczu i przypadkach kaszlu. Ten ostatni symptom zalecano leczyć mlekiem zmieszonym z masą roztartych daktyli. W terapii pediatrycznej uciekano się nieraz do metod magicznych, np. na szyi chorego dziecka zawieszano woreczek z kośćmi myszy [17].

Często leczono w Egipcie ludzi pokąsanych przez zwierzęta i skaleczonych kolcami roślin. Ugryzienia krokodyla i świni czy hipopotama leczono okładami z liści morwy i świeżego piwa. Ukąszenie przez wściekłego psa starano się leczyć poprzez recytowanie nad raną różnych zaklęć. Działanie przeciw ukąszeniom węży i skorpionów sprowadzały się także do procedur

magicznych. Bardzo racjonalny w swoich zaleceniach autor papirusu Smitha radził wszystkie rany okładać świeżym mięsem, które – jak wiemy – ma właściwości hemostatyczne. Rany klute, spowodowane przez kolce roślin, okładano odchodami osła. W przypadku oparzeń stosowano przez wiele dni różne leki i opatrunki, ale przy głębokich, drażących oparzeniach odwoływano się do pomocy bogini Izis, która, według mitologii egipskiej, swoim mlekiem wyleczyła ranę oparzeniową Horusa.

Autor papirusu Smitha opisał w genialny sposób symptomy złamania podstawy czaszki w postaci zaburzeń nerwowych, krwawego wycieku z uszu i nosa oraz jednostronnego paraliżu. Prognoza była tylko jedna: *Choroba, na którą nic nie możemy zrobić*. Wspominał także przypadek zwichnięcia lub skręcenia kręgu szyjnego, w wyniku czego wystąpiła tetraplegia oraz zaburzenia w układzie moczowo-płciowym: *Chodzi o mężczyznę, który charakteryzował się zwichnięciem jednego kręgu. On stracił kontrolę nad swoimi rękami i nogami oraz oddawał moc bezwiednie*. W tymże papirusie opisano sposób leczenia zwichnięcia szczęki, który niczym nie różnił się od metody stosowanej dzisiaj. Podobnie technika usuwania zwichnięcia obojczyka, leczenia złamań kości kończyn i żeber przypomina terapię współczesną.

Wiele przykładów zwichnięć i złamań występuje w szkieletach mumii. Część z tych urazów powstała post mortem w wyniku działań mumifikatorów. Jednak w przypadku niektórych fraktur spotyka się ślady kostnienia. Złamania dotyczyły najczęściej kości przedramienia, m.in. w rezultacie celowych urazów, powstałych podczas stosowanych kar cielesnych. W przypadku złamania kości lekarz unieruchamiał chorą kończynę zakładając szynę z kory akacji i ściśle owijając bandażem nasączonym żywicą. Opatrunek egipski sprzed kilku tysięcy lat swoją pragmatyczną jakością i skutecznością można śmiało porównać z opatrunkami stosowanymi w medycynie współczesnej [18].

Obok egipskiego *sanu*, czyli lekarza od wszystkich chorób, działali nad Nilem specjaliści przypisani do różnych narządów i części ludzkiego ciała, np. lekarze od chorób oczu, chorób podbrzusza i inni. Niektórzy przyozdabiali swoje imię dziwnym tytułem np. „dozorca odbytu”, „lekarz od ukrytych chorób” itp. Tytuł lekarza przysługiwał także dentystom. Źródła wskazują, że lekarzami byli kapłani bogini Sakhmet. Stan medyczny przedstawiał strukturę hierarchiczną, co było związane z funkcjami pełnionymi przez lekarzy, np. lekarze dozorcy, lekarze przełożeni, lekarze przewodniczący, lekarze kopalniani, lekarze świątyni grobowej, lekarze dla łamiących kamień. Kształcenie

lekarzy odbywało się w tzw. domach życia, czyli miejscach gdzie w bibliotece była równocześnie szkoła. Uczony, który był także pisarzem, kopiował cierpliwie stare teksty i to samo robili pod jego kierownictwem uczniowie. Ta statyczność zdobywania wiedzy tłumaczy obserwowaną nieproduktywność oraz zastój w medycynie staroegipskiej.

Piśmiennictwo/References

- [1] Wolski, J. (1965). Historia powszechna-starożytność-średniowiecze.
- [2] Lea A-P., Die Medizin im alten Ägypten [w:] Sournia, J. C., Poulet, J., & Martiny, M. (1980). Illustrierte Geschichte der Medizin, vol III. *Andreas & Andreas, Salzburg*.
- [3] Massart, A. (1954). The Leiden magical Papyrus. Leyde.
- [4] Lipińska, J., & Koziński, W. (1977). Cywilizacja miedzi i kamienia: technika starożytnego Egiptu. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- [5] Herodot. (2004). Dzieje. Warszawa.
- [6] Pismo Święte. (2010). Stary i Nowy Testament. Poznań.
- [7] Ebbell, P. (1937). The papyrus Ebers. Kopenhagen-London.
- [8] Breasted, J.H. (1930). The Edwin Smith surgical papyrus. Chicago.
- [9] Grapow, H., Grundriss der Medizin der alten Ägypter. Berlin, 1955.
- [10] Ebbell, P. (1958). Altägyptische Bezeichnungen für Krankheiten und Symptome. Oslo.
- [11] Castiglioni, A. (1954). A history of medicine. t. I. Springfield.
- [12] Supady, J. (2010). Historia dentystyki w zarysie. Wojskowa Drukarnia w Łodzi.
- [13] Hoffmann-Axthelm, W. (1981). History of dentistry. Quintessenz Verlags-GmbH.
- [14] Curic, A. (1999). Die Medizin der Pharaonen: Heilkunst im alten Ägypten. H+L Verlag.
- [15] Leven, K. H. (2019). Geschichte der Medizin: von der Antike bis zur Gegenwart (Vol. 2452). CH Beck.
- [16] Stener, R.O., Sanders, J.B. (1959). Ancient Egyptian and Cnidian Medicine. Los Angeles.
- [17] Lyons, A. S., Petrucelli, R. J., & Bosch, J. (1980). Die Geschichte der Medizin im Spiegel der Kunst. (Trad. de l'angl.).
- [18] Rüster, D. (1999). Alte Chirurgie: von der Steinzeit bis zum 19.

Summary

The history of ancient Egypt covers three millennia before Christ. Some information about medicine in the papyri, confirms the occurrence of the diseases known nowadays and the use of magical and rational treatments (healers – priests).

Keywords: ancient Egypt, ancient Egyptian medicine, papyri, mummies, ancient Egyptian mythology
